

L. BALOGH BÉNI

Az erdélyi magyar menekültkérdés

1939 és 1944 között

A honvédség 1939. tavaszi kárpátaljai bevonulásától a háborúból való 1944. augusztusi román kiugrásig valamivel több mint 200 ezer menekült érkezett Romániából a magyar közigazgatás alatt álló területekre. Azaz hozzávetőleg annyian, ahányan két évtizeddel korábban menekültek az elcsatolt Erdélyből a trianoni Magyarországra.¹

A továbbiakban e nagy tömegeket megmozgató kényszervándorlásnak csupán néhány aspektusát, éspedig főbb politikai és demográfiai vetületeit elemezzük, a menekültek szociális gondozására nem térünk ki részletesen.² Azt vizsgáljuk, milyen kül- és belpolitikai dilemmákat vetett föl Magyarországon a menekültkérdés, hogyan kezelték a hatóságok ezt a problémát, milyen intézményes megoldások születtek. Arra is keressük a választ, milyen szerepet játszott e nagyrészt megoldatlan ügy a második világháború alatti magyar–román kapcsolatrendszerben, s volt-e, van-e hosszabb távú demográfiai következménye a dél-erdélyi magyarok tömeges elvándorlásának.

Tanulmányunk vázlatos jellegű, de talán kiindulópontját képezheti a további kérdésfelvetéseknek és kutatásoknak.

A kárpátaljai bevonulástól a 2. bécsi döntésig

1939 tavaszán kritikussá vált a romániai helyzet: elterjedt a hír hogy a kárpátaljai bevonulással egyidejűleg a magyar hadsereg Erdélybe is betörni készül.³ A román vezérkar csapatokat vonultatott föl a határra, és részleges mozgósítást rendelt el, amit tömeges behívások követtek. A hatóságok pánikba estek: a csendőrörsök létszámát megnövelték, a magyaroknál razziákat és házkutatásokat tartottak. A határszéli falvakból a hadsereg élelmiszert, gépkocsikat, lovakat rekvirált.⁴ Sok magyart mint megbízhatatlan elemet, lakhelyétől távoli sáncásásra fogtak be. Detektívek hada tevékenykedett, folytak az internálások. A határvidéken a magyar lakosok rádiókészülékeit lepecsételték.⁵ A fokozódó magyarelles hangulat, a megtorló intézkedések lelkileg is megtették hatásukat: a kárpátaljai bevonulás óta az erdélyi magyarságon csüggedtség vett erőt, s egyre reménytelenebbnek látta helyzetét. Mind többen elégtételt kaptak a húsz éve tartó kisebbségi sorsot, a megaláztatásokat, a be nem váltott hivatalos ígéreteket, és szöktek át Magyarországra.

Az 1940. augusztus 30-át megelőző mintegy másfél év során kb. 12–14 ezer, más adatok szerint 18 ezer erdélyi menekült érkezett Magyarországra.⁶ A legelsők valószínűleg 1939 tavaszán, a kárpátaljai bevonulást követően jöhettek, s a romániai Szilágy és Szatmár megyékből, a határ menti községekből származtak. Nagy részük katonaköteles fiatal férfi volt: sokan a tényleges katonai szolgálat ideje alatt szöktek át, mások behívóparancsot kaptak.⁷ A magyar jogszabályok értelmében mindannyian katonaszökevényeknek minősültek, a foglyokkal és a katonai menekültekkel való bánásmódot szabályozó 1936. évi XXX. tc. vonatkozott rájuk.⁸ A Nyíregyházától 18 kilométerre fekvő Varjúlaposon, a Dessewffy-uradalom tanyáján márciusban katonai gyűjtőtábort létesítettek számukra 600 férőhellyel. Az intézkedés elsődleges célja a „kémgyanúság kivizsgálása” volt, amit a debreceni hadtestparancsnokság kémelhárító osztálya látott el. Egy-egy menekült vizsgálata hetekig is eltartott, de előfordult, hogy valaki három hónapig volt táborban emiatt.⁹

A katonaszökevények mellett egyre több polgári menekült érkezett. Az ő helyzetük jogilag nem volt rendezve, s mint határsértőket vissza kellett volna őket toloncolni Romániába. A debreceni hadtestparancsnokság ezzel

szemben nagyvonalúan általában őket is katonaszökevényeknek tekintette. 1939 júniusában viszont szigorúbb álláspontra helyezkedett, s 21 személyt visszaküldött a nyírábrányi határszéli rendőrkapitányságra. Okulva néhány korábbi eseten, amikor is a román hatóságok „a legembertelenebb módon” bántalmazták a visszatoloncoltakat, a kapitányság ezúttal kiutasítás helyett ideiglenesen a környékbeli gazdáknál helyezte el a menekülteket.¹⁰ A továbbiakban hasonló kínos helyzetek már nem fordultak elő, a katonaszökevényekkel együtt a polgári menekültek is a táborban maradhattak.

1939 őszén a Magyarországon tartózkodó és nyilvántartásba vett erdélyi menekültek száma összesen mintegy kétezer volt.¹¹ Rajtuk kívül sokan lehettek olyanok is, akik szökés után nem jelentkeztek a hatóságoknál, emiatt nem voltak nyilvántartva sem. A legtöbben Csengernél jöttek át, mert román részről itt volt a leggyengébb a határőrizet, s a terep is kedvezett a szökésnek. Rövid csengeri tartózkodásuk alatt az erdélyiek szabadon járhattak-kelhettek, még munkát is vállalhattak, de az éjszakát a szűk és sivár közigazgatási fogdában kellett tölteniük. Csengerről a varjúlaposi táborba a csendőrőrs kísérte be az összegyűlt menekülteket.

A táborlakók száma gyorsan nőtt. 1939. augusztus 30-án 506 menekült, köztük húsz nő és tíz gyermek állt kivizsgálás alatt. Eddig az időpontig összesen 1878-an fordultak meg hosszabb vagy rövidebb ideig Varjúlapon, 40 százalékuk mezőgazdasági munkás, 60 százalékuk iparos, kereskedő vagy egyéb foglalkozású volt.¹² A katonai parancsnokság mellett KEOKH-kirendeltség is működött a táborban dr. Ecsedy Árpád rendőrkapitány irányításával. Ez a belügyminisztérium alá tartozott, és a már kivizsgált menekülteket továbbította az ország különböző részeibe, rokonokhoz vagy munkahelyre.

Az erdélyi menekültek egyre nagyobb száma két ok miatt is aggasztotta a magyar kormányt. Egyrészt azért, mert a menekültek tábori elhelyezése, hatósági ellátása sokba került, másrészt nemzetiségpolitikai szempontból aggályosnak vélte az erdélyi magyarság számának apadását.¹³ Ettől függetlenül 1939. augusztus 16-án Teleki Pál miniszterelnök utasítást adott a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya¹⁴ munkatársainak, hogy más minisztériumokat is bevonva beszéljék meg az erdélyi menekültek gondozásba vételének ügyét, és tegyék meg sürgősen a szükséges intézkedéseket.¹⁵ A II/b. ügyosztályon másnap meghallgatták az Er-

délyi Férfiak Egyesülete¹⁶ főtitkárának előterjesztését. Csipán János arról számolt be, hogy mind több erdélyi menekült fordul támogatásért az egyesülethez, mert „fedél és egy falat nélkül” van. Legtöbbjük a katonai gyűjtőtáborból érkezett, s nem talált munkát magának, az üggyel pedig sehol nem foglalkoznak. A beszámolót követő megbeszélésen, amelybe a KEOKH egy munkatársát is bevonták, a következő álláspont körvonalazódott: bizalmas propagandával elejét kell venni a további menekülésnek; el kell érni, hogy minden menekült jelentkezzék a rendőrségen, ahonnan a KEOKH-hoz vagy a táborba küldik őket személyes vizsgálatra; az „érdemteleneket”, az „ok nélküli szökevényeket” kitoloncolják, a többieket az Erdélyi Férfiak Egyesületéhez utalják, ahol Csipán János vezetésével bizottság gondoskodik majd átmeneti támogatásukról, esetleg munkába állításukról. A tanácskozáson döntöttek arról is, hogy szükség esetén a menekültek elhelyezése céljából igénybe veszik a kivándorlási bizottság Fiumei úti népszállóját.¹⁷

1939 őszén Csipán több ízben is tárgyalt a belügyminisztérium képviselőivel, sürgetve az erdélyi menekültek gondozásba vételét. Ezt minden esetben meg is ígérték – jelentette Csipán 1939. november 22-én –, de a gyakorlatban semmit sem tettek. Annyira sem terjedt ki a figyelmük – panaszkolta –, hogy „az elhelyezetlen, fázó és éhező embereknek a gyűjtőtáborba való visszautalásáról gondoskodjanak”, pedig sokan kérték ezt. Végül kilátásba helyezte: amennyiben a belügyminisztérium nem vállalja föl a menekültek gondozását, „az ügy interpelláció formájában a képviselőház elé kerül, mert erre irányuló akciót többször csak nagy rábeszéléssel sikerült megakadályozni”.¹⁸ A kérdés rendezését a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályán is szorgalmazták, sürgős intézkedést kérve, „hogymint a felvidékieknél történik, az erdélyi menekültek is a belügyminisztérium által megfelelő gondozásban részesüljenek”. Bonczos Miklós belügyi államtitkár az ügy soron kívüli és kedvező elintézését ígérte.¹⁹

A belügyminisztériumi apparátusban 1938-tól dr. Antall József foglalkozott a menekültüggyel. A IX. Szegényellátási és Általános Segélyezési Osztály vezetőjeként 1939 szeptemberében menekültügyi kormánybiztosi megbízással teljes intézkedési jogot kapott a lengyel menekültügy irányítására.²⁰ Az erdélyi menekültekkel való törődés hiányát Csipán szerint

Antall utólag azzal magyarázta, „hogy nekik nem volt tudomásuk arról, hogy román megszállt területről jött menekültek is vannak”. Holott – írja a miniszterelnöknek Csipán – Antall „már kezdetben járt velünk a katonai hatóságoknál, Fábry tábornoknál, és az erdélyi értekezleteken részt vett”.²¹

A többszöri közbenjárás eredményeként 1939. december közepén a belügyminisztérium keretei között megalakult az Országos Menekültügyi Hivatal, amely végre szociális gondozásba vette az erdélyi menekülteket. A dr. Antall József vezette hivatal Bakonyoszlopon, Egerben, Losoncon, Pestszentlőrincen és Sashalmon táborokat állított föl, ahol 1940 márciusában összesen már több mint 1200 személy ellátását biztosították.²²

1940 februárjában már mintegy 4000 erdélyi menekült tartózkodott az országban. A gondok továbbélését jelezte, hogy áprilisban a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya nevében dr. Makkai László kénytelen volt felhívni a belügyminisztérium figyelmét arra, hogy igen sok erdélyi menekült ellátása hiányos. Válaszában dr. Antall József közölte: adatgyűjtés folyik az erdélyi menekültek körében, s ennek befejeztével gondoskodni fog megélhetésük biztosításáról.²³

Közben 1939. március 14-én gr. Teleki Pálné elnöklete alatt és a miniszterelnök elgondolása alapján létrejött az Erdélyi Menekült Magyarok Megsegítésére Alakult Bizottság. Életre hívásával Teleki célja az volt, hogy „közvetlenebbé, melegebbé, finomabbá tegyük a menekültekkel való foglalkozást, és mély asszonyi szívvel érezzük a hazatérőkkel, hogy itthon vannak, vártuk őket” – emlékezett vissza később a bizottság ügyvezető elnöke, dr. Mihailich Gyözőné.²⁴ A miniszterelnök nem szabta meg pontosan a teendőket, de úgy vélte, nem lehet pusztán hatósági ügyként kezelni a menekültkérdést: „szív is kell, és egyénekenkénti elbírálás, mert az akta sok mindent nem tud megoldani.”²⁵

A Bizottság magvát a Magyar Anyák a Finn Gyermekekért mozgalom résztvevői adták, a munkatársak száma rövid időn belül több mint ötvenre bővült. A szervezeti forma kiépítésében dr. Incze Péter miniszteri tanácsos, Teleki személyi titkára segédkezett. A miniszterelnökséjövoltából hamarosan irodai helyiséghez jutottak Budapesten a Vilmos császár úton, az Erdélyi Közművelődési Alap házában.²⁶

Külpolitikai okokból a bizottság csendben, hírverés nélkül volt kénytelen dolgozni; a cenzúra minden sajtópropagandát megakadályozott, nyil-

vános gyűjtést nem lehetett rendezni.²⁷ Az első hetekben a pénzhány volt a legnagyobb gond. Finnország budapesti követe a finn gyermekek javára folytatott akció utolsó, 1400 pengős bevételét, a miniszterelnök pedig egyhavi fizetését ajánlotta föl a bizottság javára. Teleki Pálné szűkebb ismerősi körében ruhaneműgyűjtést végzett, a budapesti olasz követség szintén ruhát adományozott. A titoktartás ellenére a gyűjtés híre elterjedt s intézmények, magánszemélyek is kezdtek adakozni.²⁸

A magyar fiatalok ekkor már tömegesen menekültek Romániából. A szökések elősegítésére külön „iparág” szerveződött. Hírek szerint Aradon „formális szövetkezet” alakult, amely a katonai és csendőri közegekkel összefűzve segítette át a határon a menekülteket.²⁹ Az egyik embercsempészt elfogták, majd gyorsan szabadon engedték – a bizalmas jelentés szerint azért, mert kompromittáló adatokat tudott „üzlettársairól”.³⁰

Legtöbben a katonai behívó elől menekültek: „mindenütt bizalmas megbeszélés tárgyát” képezte, hogy a bevonulás elől Magyarországra kell átszökni.³¹ Indoklásul a rossz körülményeket, a nélkülözést, a durva bánásmódot hozták föl.³² A menekülésnek az sem vetett gátat, hogy a román hadvezetés 1940 januárjában olyan rendeletet hozott, miszerint ha valaki felszereléssel és katonai ruhában szökik meg, akkor Romániában maradt saját vagy a szülei tulajdonában lévő házat elárverezik.³³ Voltak, akik bizonytalan időre szóló hadimunka elől menekültek, megint mások a katonai előképzést próbálták így elkerülni. 1939 júniusában például a romániai Szalacs községben híre terjedt, hogy a *premilítárok* (katonai előképzésre kötelezettek) felesketik, és Dobrudzsába viszik vasutat őrizni. Erre Nyírábránynál többen átszöktek, köztük olyanok is, akiket hadimunkára vittek volna, „vagy magyarságuk miatt gorombáskodtak velük, vagy leveleiket elrekvirálták, amiért szidták az oláhokat”.³⁴

Súlyos büntetés vagy éppen halál várt azokra, akiket a román határőrök elfogtak. 1939 augusztusában Szatmárnémeti közelében az aratómunkások hullákra bukkantak, állítólag szökés közben végeztek velük. Közszájon forgott a hír, hogy akit a határőrök golyója nem talált el halálosan, azt a helyszínen agyonverik.³⁵ 1940 márciusában két kolozsvári magyar katonaszökevény esett áldozatul: a határőrök mindkettőjüket elfogták, és „kegyetlenül megkínózták úgy, hogy életben maradásukhoz kevés a remény”.³⁶ Felsőbb helyekről ugyanakkor olyan híreket terjesztettek, hogy

„a magyarok minden hozzájuk menekültet, bármilyen nemzetiségű legyen is, lelövik, mert Magyarországon akkora a nyomor, hogy a nép éhezik”.³⁷

Román állampolgárságuk ellenére a honvédség igényt tartott az erdélyi menekültek katonai szolgálatára. Behívásuk és kiképzésük részleteiről egy 1940. augusztus 2-i értekezleten határozott a vezérkar 5. osztálya. Megállapítást nyert, hogy a statisztikákban szereplő 6000 erdélyi menekült 75 százaléka a román hadseregben már teljesített szolgálatot, a többi még nem volt katona. Valamennyiüket önkéntes jelentkezésre szólították föl, majdnem 100 százalékos eredménnyel.³⁸ Az értekezlet döntése szerint a katonaviseltek átképzésére központilag, Jutason kerül sor augusztus 16-i kezdettel. A tartalékos tisztek 12, a legénységhez tartozók 8 heti kiképzést kapnak, kísérleti jelleggel. A többiek a rendes újonccal együtt október 1-jén kezdik a szolgálatot.³⁹

A második bécsi döntést megelőző hetekben a magyarok ellen Romániában már nyílt izgatás folyt. Többen azzal fenyegetőztek, hogy akasztani, gyilkolni fognak Erdély kiürítése esetén, és felgyújtják a magyar falvakat.⁴⁰ A rekvirálások fosztogatássá fajultak; a hadköteles magyar férfiak legnagyobb részét a Regátba vitték hadimunkára, a megbízhatatlannak minősülő személyeket internálták.⁴¹ Budapesten ezzel egy időben jelentősen megnőtt az erdélyi menekültek száma. A fővárosban letelepedni szándékozók legnagyobb gondja a lakás és az élelmezés volt. Elhelyezkedésüket nehezítette, hogy nem rendelkeztek megfelelő okmányokkal. Gondozásukat a Mihailich Gyözőné által vezetett bizottság látta el dr. Antall József, illetve az Országos Menekültügyi Hivatal „intenciói és intézkedései” alapján.⁴² A bizottságnak jól kiépült szervezete volt, „mindenki a helyén ült, mindenki tudta, mi a teendője”.⁴³ A menekültek fogadására a Keleti és a Nyugati pályaudvaron megszervezték a kora hajnaltól éjfélig tartó ügyeletet, s meleg étellel, ruhasegéllyel, jó tanáccsal látták el az érkezőket. A bizottság munkatársai lelkesedéssel és empátiával végezték munkájukat. Átérezték a menekültek helyzetét, hiszen majdnem valamennyien voltak már két évtizeddel korábban hasonló helyzetben. „Mindent meghallgatni, mindent átérezni, minden jajszót felfogni és magunkévá tenni!” – fogalmazott dr. Mihailich Gyözőné.⁴⁴

Másfél év mérlegét megvonva kitűnik, hogy az erdélyi menekültek ügye fokozatosan vált egyre nagyobb horderejű társadalmi és politikai

kérdéssé a korabeli Magyarországon. Kezdetben inkább csak a katonai kémelhárítás érdeklődött a viszonylag kis számú menekült iránt, segélyezésük társadalmi úton történt. A probléma valódi súlyát Teleki Pál miniszterelnök ismerte föl 1939 őszén: nemzetpolitikai szempontból aggályosnak vélte ugyan az erdélyi magyarok tömeges elvándorlását, de utasítást adott a már itt lévő menekültek intézményes gondozására. Külpolitikai okok miatt ugyanakkor Románia érzékenysége is tekintettel kellett lennie ezért a menekültkérdés nem kapott nagy nyilvánosságot. További kutatást igényel annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a belügyminisztériumi apparátus, pontosabban a menekültügyekkel foglalkozó kormánybiztos, dr. Antall József miért csupán vonakodva és több hónapos késéssel vállalta föl az erdélyiekkel való törődést, s e tény összefüggésben van-e a lengyel menekültekkel, vagy inkább szervezési hiányosságokkal, netán személyes ellentétekből is fakadó hatásköri vitákkal magyarázható.⁴⁵

Dél-erdélyi menekültek a második bécsi döntést követően

1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés Erdély területének 2/5 részét – Észak-Erdélyt – Magyarországnak ítélte. A mintegy 43 ezer négyzetkilométernyi területen az 1941. január 31-i magyar népszámlálás valamivel több mint 2,5 millió lakost mutatott ki, ebből 1 380 000 (53,6%) magyar, 1 029 000 (40%) román, a többi német és zsidó nemzetiségű volt.⁴⁶ Dél-Erdélyben, román fennhatóság alatt hozzávetőleg félmillió magyar maradt.⁴⁷

A döntést követő napokban valóságos népvándorlás vette kezdetét, mely kétirányú volt: Észak-Erdélyből a románok, Dél-Erdélyből a magyarok kerekedtek fel tömegesen és indultak meg az új határvonal felé. A KEOKH már említett összeírása szerint 1940 szeptemberétől 1944 februárjáig 74 500 családfő és egyedülálló menekült érkezett Romániából, elsősorban Dél-Erdélyből.⁴⁸ Családtagokkal együtt 1938. január elseje óta – a 14 300 bukovinai telepes nélkül – 190 132 fő érkezett, így a bécsi döntés utáni romániai menekültek összlétszáma 176–178 ezer lehetett. Figyelembe véve azonban az utólagos adatgyűjtés pontatlanságait – a felhívások

ellenére feltehetően sokan meg sem jelentek a hatóságok előtt nyilvántartó lapjuk kiállítása végett – „bízvást kétszázezerre, sőt annál valamivel többre is becsülhetjük azok számát, akik a második bécsi döntés közvetlen vagy közvetett hatása alatt romániai (jelentős részben dél-erdélyi) lakóhelyüket elhagyták”.⁴⁹ Észak-Erdélyből 1944 márciusáig a korabeli bukaresti statisztikák szerint 221 ezer román menekült el, közülük 28 ezren más vidékről származtak.⁵⁰

A magyarok menekülésének hátterében számos alkalommal hatósági kényszer állt. A bosszúvágytól sem mentes, indulatokkal terhelt légkörben már a bécsi döntés másnapján elkezdődött a dél-erdélyi és ókírályságbeli magyar alkalmazottak elbocsátása, Romániából való kiűzése.⁵¹ A távozásnak azonban egyéb okai is voltak. A második bécsi döntés lelkileg talán a trianoni katasztrófánál is súlyosabban érintette a Romániában rekedt magyarságot: az emberek elveszítették hitüket, kitartásukat, az „úttalanság és tehetetlenség” érzése lett úrrá a lelkeken.⁵²

A Magyar Népközösség helyi elnökének jelentése szerint Brassó városában és a megyében a döntés leírhatatlan elkeseredést váltott ki. „Az egész magyarság úgyszólván magán kívül van. Megszűnt minden munka, s megindult egy el sem képzelhető kivándorlás a Székelyföldre.” Az elkeseredéssel pánikszerű félelem járt, amit a helyi románság – atrocitásoktól sem mentes – tüntetései váltottak ki szeptember első napjaiban.⁵³ Dél-Erdély többi magyarlakta vidékén hasonló helyzet állt elő. A Brassótól Aradig vezető vasútvonal mentén, Segesvár, Medgyes, Kiskapus, Gyulafehérvár, Déva állomásain nagy tömeg várta az Észak-Erdély felé tartó vonatokat. A magyarokon valóságos „szabadulási láz” lett úrrá. „Romániában nincsen mit keresnie, és nincs semmiféle jövője egy magyar embernek” – fogalmazta meg a közhangulatot egy menekült.⁵⁴

A bukaresti követ már szeptember 3-án felhívta a magyar külügyminisztérium figyelmét a menekültkérdésre: jelentette, hogy a Brassóban és a környező csángó falvakban élő magyarok nagy része vagyont hátrahagyva távozik a visszacsatolt területekre. Az „elsietett átköltözésben” Bárdossy szerint a református lelkészek és tanítók járnak elől, hogy állást biztosítsanak maguknak Magyarországon. Javasolta kormányának, hogy sürgősen és nyomatékosan figyelmeztesse őket, maradjanak egyelőre helyükön, és iparkodjanak híveiket is visszatartani.⁵⁵ Másnap, szeptember 4-én arról

számolt be, hogy az értelmiség mellett a vezetők nélkül maradt földműves- és iparosréteg is „fejvesztetten menekül”. Ez a folyamat beláthatatlan nehézségeket és zavart okozhat Észak-Erdélyben, lényegesen csökkenti a romániai magyarság számát, s lehetetlenné teszi, hogy Magyarország „később lakosságcserevel szabaduljon” a területén élő románok egy részétől – jelentette a bukaresti követ. Az „oktalan átáramlás” fékezése érdekében javasolta, hogy a magyar kormány szögezze le: a Romániában maradt magyarok közül egyelőre senkinek sem ad állást, senkit elhelyezkedni nem segít. Egyben felhatalmazást kért, hogy ezt közölhesse az érdekeltekkel.⁵⁶ Hasonló felhatalmazást sürgetett a kolozsvári magyar konzul részére is, mivel információi szerint Marosvásárhelyen és Kolozsváron már tömegesen jelentkeztek a dél-erdélyi álláskeresők.⁵⁷

Csáky István külügyminiszter szeptember 4-én közölte a konzullal a magyar kormány álláspontját: azok, akik „örhelyüket ily válságos időben elhagyják, ideát támogatásra nem számíthatnak”.⁵⁸ Másnap kelt számjelentésében a magyar külügyminiszter javasolta, hogy a Népközösség vezetősege szólítsa föl a menekülteket, térjenek vissza lakhelyükre még a honvédség bevonulása előtt.⁵⁹ Szeptember 7-én utasította a konzult, haladéktalanul kérje föl – esetleg küldöncök útján – a Gyulafehérváron székelő Márton Áron római katolikus püspököt és a szintén dél-erdélyi Bethlen Bálint református gondnokot, kövessenek el mindent a magyar lakosság helyben maradásáért.⁶⁰

A dél-erdélyi magyarság megnyugtatót szolgáló sajtónyilatkozatok, a helyben maradásra buzdító felhívások nem maradtak el, de eredményteleneknek bizonyultak, sokszor el sem jutottak a lakossághoz. A menekülők többsége teljesen tájékozatlan volt, a budapesti rádió is csak jó néhány nappal a döntés után hívta fel a figyelmet, hogy nincs elhelyezkedési lehetőség Magyarországon.⁶¹ Ha tudtak is a felhívásokról, az ígéreteket Dél-Erdélyben már nem vették komolyan. „Ha arra biztatnának, hogy maradjunk nyugton, mi már tudjuk, hogy az ígéret [...] nem sokat ér” – panaszkolt egy Magyarországon elhelyezkedni kívánó tordai ügyvéd.⁶²

A kormány szándékaival és nyilatkozataival ellentétben az Észak-Erdélyben bevezetett katonai közigazgatás a menekült közalkalmazottak és köztisztviselők egy részét mégis állásba helyezte, ami igencsak aggasztotta Telekit. A szeptember 18-i kormányülésen a miniszterelnök elmondta,

hogy a bécsi döntés óta eltelt időszakban 12–15 ezer dél-erdélyi menekült érkezett. Ez a szám önmagában nem volna aggályos – jelentette ki –, bár az ottani magyarság számának megfogyatkozása „mindenképpen elkerülendő”. A baj az, mondta Teleki, hogy a „visszamaradt részek magyarsága látja, hogy mi minden további nélkül, könnyűszerrel fogadunk be [...] magyarokat a visszatért területre”, s így a „teljes kiürítés” veszélye fenyeget.⁶³ Ennek megelőzése érdekében a kormány úgy döntött, hogy a menekülteket ezentúl semmiféle állásban, még ideiglenes jelleggel sem szabad alkalmazni.⁶⁴ A katonai közigazgatás által már alkalmazott dél-erdélyiek a döntés értelmében egyelőre megtarthatták állásukat, de közölni kellett velük, hogy véglegesítésre nem számíthatnak, és „helyesebb, ha otthonaikba már most visszatérnek”.⁶⁵

A Minisztertanács határozata alapján a fővezérség szeptember 24-én rendeletet bocsátott ki, amellyel megtiltotta a közszolgálati állások menekültekkel való betöltését. A rendelet az összes állami, törvényhatósági, városi, községi, üzemi és egyházi alkalmazottra egyaránt vonatkozott.⁶⁶ Sok esetben még ennek ellenére is folytatódott a menekültek vagy áthelyezettek ideiglenes átvétele, így például a MÁV-nál vagy a postánál.

Kövessük nyomon a katonai közigazgatás által átvett több mint 400 menekült tanító és tanár sorsát. Állásukat ugyan továbbra is megtarthatták, de még ideiglenes kinevezéshez sem juthattak. Személyüket illetően a magyar kormányzat Teleki utasítására három kategória felállításáról döntött. Az elsőbe azokat sorolták, akiket feltétlenül át kellett venni. Méltányos esetben továbbra is alkalmazhatók voltak a második csoportba tartozók, az erre érdemtelenek – az erkölcsi kifogás alá esők – pedig a harmadik kategóriát képezték.⁶⁷ Az osztályozásra – egyházi és politikai vezetők bevonásával – a dél-erdélyi magyarság vezetője, Gyárfás Elemér kapott megbízást. A fő szempont az volt, hogy csak azokat a menekült tanerőket lehet majd kinevezni, akik világi vagy egyházi feljebbvalóik engedélyével, esetleg kényszerítő körülmények hatása alatt jöttek át.

Az osztályozás azonban elhúzódott, az ügy rendezése állítólag a miniszterelnökségen akadt el. Közben egyre több bírálat érte a menekültekkel szembeni „kemény” kormánypolitikát. A menekültek elbocsátásának útját „csak akkor van jogunk követni, ha részükre életlehetőséget tudunk biztosítani a még román megszállás alatt maradt területeken. [...] Csak ezután

hozhatunk egyes embereket, családokat súlyosan érintő intézkedéseket” – olvasható egy 1941-es feljegyzésben.⁶⁸ Végül is 1941 szeptemberében a kormány úgy határozott, hogy a menekült tanárok és tanítók közül mindazok, „akik ellen nemzeti, erkölcsi vagy pedagógiai szempontból kifogás nem merül fel”, ideiglenes kinevezéshez jutnak. A rendelkezés a többi menekült állami alkalmazottra is vonatkozott.⁶⁹

A dél-erdélyi menekültkérdés mielőbbi rendezését elsődleges feladatnak tekintették Budapesten. A követendő alapelv az volt, hogy a Regátból jöjjön vissza minden magyar, viszont maradjon minden magyar a Romániának ítélt erdélyi területeken, [...] mert ez az egyének és a nemzet érdeke”.⁷⁰ A dél-erdélyi magyarság „számbeli erejének” és kulturális, politikai, gazdasági súlyának megtartását⁷¹ – a remélt területi revízió érdekében – minden magyar kormány fontos célkitűzésnek tekintette 1944 őszéig. „Dél-Erdélyhez fűzött, történelmi, földrajzi és gazdasági tényezőkkel alaposan alátámasztható jogaink ténylegesen csak addig lesznek érvényesíthetőek, amíg ott számba vehető magyar tömegek élnek” – olvasható egy 1941 júliusában kelt feljegyzésben.⁷² Nemzetpolitikai szempontból legalább ennyire fontosnak minősült a menekültek Észak-Erdélybe telepítése is, ezt azonban a megfelelő munkalehetőség hiánya és az Erdélyben tapasztalt élelmezési gondok gátolták.⁷³ 1944 februárjáig a menekültek valamivel több mint fele, 105 ezer személy telepedett le Észak-Erdélyben.⁷⁴

A menekültek nagy száma igen gyorsan nyilvánvalóvá tette, hogy a szerteágazó ügyek intézése egységes, átfogó irányítást igényel. Ezért Teleki Pál előterjesztése nyomán a kormány 1940. október 11-én „az ország területére menekültek ügyeinek intézésére” egy Országos Menekültügyi Kormánybiztosság felállításáról határozott. Vezetőjévé, országos menekültügyi kormánybiztossá dr. Bonczos Miklós belügyi államtitkárt választották, akit egyben megbíztak az „Óromániából, valamint az egyéb külföldi államokból” végleg hazatérő magyarok visszatelepítésének előkészítésével és végrehajtásával is. A határozat értelmében a kormánybiztosnak mindkét irányú tevékenységét a miniszterelnökség II. ügyosztálya, illetve Észak-Erdélyben a katonai hatóságok egyetértésével kellett végeznie.⁷⁵ A menekültügyek intézésében a kormánybiztost dr. Angyal László országgyűlési képviselő segítette – kezdetben csupán Teleki szóbeli megbízása alapján, később már mint helyettes kormánybiztos.⁷⁶

A kinevezését követő első sajtónyilatkozatokban Bonczos elmondta, hogy a menekültek ügyét „egységiesen, éspedig gyakorlati úton” kívánja megoldani.⁷⁷ A munkahelyteremtést, a menekültek mielőbbi munkába állítását tartotta a legfontosabb feladatnak. Gyors intézkedéseket ígért, mivel „nem az a cél, hogy a mai állapot sokáig fennmaradjon”.⁷⁸

A menekültek mielőbbi talpra állását célzó kormányzati törekvések általában véve sikereseknek bizonyultak. A belügyminiszter adatai szerint a már elhelyezkedett, „felszívódottnak” tekinthető menekültek száma 1941 októberére jóval meghaladta a százezret, további állami támogatásra még mintegy 8000-en szorultak.⁷⁹

A Minisztertanács 1942. július 17-i ülésén Bonczost felmentették menekültügyi kormánybiztosi tisztsége alól. Megbízatásának „kiváló elvégzéséért” a kormány „őszinte elismerését és köszönetét” fejezte ki.⁸⁰ Megszüntették a kormánybiztosságot is: „a menekültek tömeges beözönlése megszűnt [...], a folyamatban lévő menekültügyek ellátása különleges szerv további fenntartását nem indokolja” – hangozott az érvelés. A belügyminiszter bejelentette, hogy a menekültek ügyeivel a jövőben azok a hatóságok foglalkoznak, „amelyek hatáskörébe egyébként az egyes ügyek tartoznak – mégpedig elsősorban a belügyi igazgatáshoz tartozó egyes szervek”.⁸¹

A magyar vezetés kezdetben tárgyalásos megoldást remélt a menekültkérdésben. 1940. szeptember 11-i ülésén – Bárdossy javaslata alapján – a kormány egy háromtagú delegáció Bukarestbe küldéséről határozott az optálási kérdések⁸² mielőbbi tisztázása érdekében.⁸³ Szeptember közepén Budapesten is tárgyalások kezdődtek az ún. román–magyar likvidációs bizottság keretén belül, melynek feladatát a bécsi döntés nyomán felmerült részletkérdésekben való kölcsönös megállapodás képezte.⁸⁴ A megoldandó kérdések sokaságára való tekintettel 13 albizottság alakult, ezek közül a menekültek ügyeivel a 10. számú foglalkozott. Vezetője magyar részről Sebestyén Pál miniszteri tanácsos volt.⁸⁵

A tárgyalások kimenetelétől a magyar miniszterelnök elsősorban a dél-erdélyi menekültek hazatérését és állásukba való visszatérését remélte. Ezt „nyomatékosan követeljük” – hangoztatta Teleki.⁸⁶ Az albizottság szeptember 24-i ülésén úgy tűnt, hogy az alapelveket illetően sikerült megállapodásra jutni. A tárgyaló felek négy pontból álló jegyzőkönyvet

szerkesztettek, amely többek között kimondta, hogy az augusztus 30-a óta eltávozott dél-erdélyi magyar, illetve észak-erdélyi román menekültek a jegyzőkönyv aláírásától számított 30 napon belül Romániába, illetve Magyarországra bántódás nélkül visszatérhetnek. A dokumentum leszögezte, hogy a katonaköteles menekültek semmilyen körülmények között sem tekinthetők katonaszökevényeknek. Mivel az optálási jog gyakorlásának konkrét módozata és az optánsok vagyonát illető részletkérdések „behatóbb rendezést” igényeltek, ezen kérdések tisztázását a további tárgyalások feladatává tették. A részletes szabályozás megszületéséig semmiféle optálási bejelentést „sem kérni, sem elfogadni nem szabad”, a már meglévő bejelentések pedig „semmiféle joghatállyal nem bírnak” – állt a jegyzőkönyvben.⁸⁷

Az előzetes megállapodást végül mégsem sikerült tető alá hozni, a már megszerkesztett jegyzőkönyvet nem írták alá. Ennek legfőbb oka a román–magyar kapcsolatok 1940. október első napjaiban tapasztalt elmérgesedése volt, aminek következtében a likvidációs vegyes bizottság tárgyalásai megszakadtak, és a két fél a tengelyhatalmakhoz fordult.

A dél-erdélyi magyarságot súlyosan érintette a megállapodás elmaradása. Budapestnek címzett, 1940. november 22-én keltezett memorandumában Gyárfás Elemér kifejtette, hogy az optálás kérdésének rendezetlensége miatt „magyarjaink akceptálják a román hatóságok által gyakorolt egyoldalú formulát is, lemondanak egyoldalúan a román állampolgárságról, mindenüket elkótyavetyélik, megmaradt pénzüket elköltik román hatósági bizonyítványokra s útiköltségre, s mindenükből kifosztva is, jelentkeznek a magyar határon átvételre”.⁸⁸

Hosszas huzavona után végül 1941. február 26-án Bárdossy magyar külügyminiszter és Cruțescu román követ előzetes megállapodást írt alá Budapesten az optálási jog időpontjának szabályozásáról. A jegyzőkönyv értelmében az optálásra nézve Bécsben megállapított hat hónapi határidő „a két kormány által közös egyetértéssel megállapítandó későbbi időpontban fogja kezdetét venni”, akkor, amikor a két fél az optálási jog gyakorlásának részletkérdéseiben is megegyezik.⁸⁹ Ilyen megegyezés azonban nem született, az optálás részletkérdései mindvégig tisztázatlanok maradtak. Az optálást mint jogforrást a magyar kormány ezért nem ismerte el.

A dél-erdélyi magyarok átözlésének megakadályozására a budapesti hatóságok szigorú intézkedéseket léptettek életbe. Elrendelték, hogy Ro-

mániából csak az ottani külképviseleti szervek által láttamozott útlevelemmel vagy ezek által kibocsátott „hazatérési igazolvánnyal” lehet Magyarország területére belépni.⁹⁰ Az ókirályságbeli magyarok szinte kivétel nélkül hozzájuthattak a hazatérési igazolványokhoz. Áttelepülésüket sok esetben pénzügyi nehézségek akadályozták, mivel igazolványuk román részről történő láttamozásáért átlagosan 30 ezer lej kellett fizetniük személyenként.⁹¹ A dél-erdélyi magyarok számára viszont csak kivételes esetben állítottak ki hazatérési igazolványt, s ehhez Gyárfás Elemér véleményezése, valamint a magyar miniszterelnök hozzájárulása kellett. Elsősorban azok a személyek jöhettek számításba, akik magyarságuk miatt összetűzésbe kerültek a román hatóságokkal, és emiatt Romániában elhelyezkedni nem tudtak.⁹²

A magyar kormány szigorú intézkedései nem tudták megállítani a dél-erdélyi magyarság további menekülését. Sokan román útlevelemmel vagy a román rendőrség távozási engedélyével lépték át a határt. Volt, aki saját kezűleg állította ki ez utóbbi „okmányt”, megint mások „közvetítő irodák” útján szerezték be 2000 lejért.⁹³ A túlnyomó többség a „zöldhatáron” jött át Magyarországra. Jelentések szerint a tiltott határátlépéseket a román határőrség – szándékos gondatlansággal – nem akadályozta, kenőpénz ellenében gyakran maga is segédkezet nyújtott a szökni vágyóknak.⁹⁴

A Népközösség vezetői igyekeztek ugyan visszatartani a fiatalságot a szökéstől, de az érv, miszerint a magyarokat úgysem viszik a frontra, 1942-től használhatatlanná vált. Míg ugyanis 1941-ben a magyar nemzeti-ségű hadköteles férfiakat a román katonai vezetés valóban „csak” hátszág-beli munkaszolgálatra kötelezte, addig a következő év februárjától már őket is – újoncokat, tartalékosokat egyaránt – tömegesen kezdték fegyveres frontszolgálatra behívni. A magyar fiatalok 1942-től választhattak: halál, esetleg sebesülés a harctéren vagy menekülés Magyarországra. A román vezetés minden bizonnyal ez utóbbit akarta elérni, és „ezt a célt szolgálták a behívót kézbesítő csendőrőrmesterek fenyegetései is” – vont le a következtetést Gyárfás Elemér.⁹⁵ A román őrsparancsnok nemegyszer nyíltan közölte az érdekeltekkel: vagy bevonulnak, vagy átszöknek Magyarországra.⁹⁶ Sokan meg sem várták a behívót, a sorozás után rögtön Magyarországra távoztak. Megint mások „hamis, csalárd módon” szerzett behívóval lépték át a határt, ily módon próbálva a magyar hatóságok előtt katonaszökevény mivoltukat bizonyítani.⁹⁷

Sok keserúséget okozott a menekültek állampolgárságának rendezetlensége. Mivel a román állampolgársági törvény 41. paragrafusa alapján a menekültek elvesztették román állampolgárságukat, a magyart viszont a legtöbben közülük nem kapták meg, tízezrek váltak gyakorlatilag hontalanná. Erdekükben 1941. június 25-én Mester Miklós interpellált a képviselőházban, arra kérve a belügyminisztert, adja meg az állampolgárságot mindazon büntetlen előéletű személyeknek, akik „a mai Magyarország területén” születtek, és állandóan ott tartózkodnak.⁹⁸

Az állampolgárság kérdése szorosan összefüggött a katonai szolgálat ügyével. A kormány nem képviselt egységes álláspontot ezen a téren. A miniszterelnökségen úgy gondolták, feltétlenül szükséges a menekültek behívása, de nem szabad megadni nekik a magyar állampolgárságot, mert ez csak a további menekülést ösztönözné. A honvédelmi minisztérium (HM) ezzel szemben azt az álláspontot képviselte, miszerint „feltétlen kívánatos” a magyar állampolgárság odaítélése a leszerelt menekülteknek, mert különben „elcsavarognak, szükség esetén nem találhatók, hontalanná válnak”.⁹⁹ Bár kezdetben a HM csakis önkéntes jelentkezés alapján képzelte el a menekültek sorozását, később – a miniszterelnökséghez hasonlóan – már úgy vélte, hogy kötelezővé kell tenni számukra a katonai szolgálatot, ezzel is visszatartva a többi dél-erdélyi magyar fiataalt a szökéstől.

A kérdésben 1942 őszén született döntés. A HM egy 25 ezer főre szóló keretengedélyt eszközölt ki a kormányzónál, amely lehetővé tette a nem magyar állampolgárok, tehát a menekültek mielőbbi, önkéntes jelentkezését. Egy 1942. november 26-án megjelent rendelettel a HM jogalapot teremtett a menekültek kötelező sorozásához is, de ragaszkodott ahhoz, hogy a bevonultak minden további nélkül megkaphassák a magyar állampolgárságot.¹⁰⁰

Vizsgáljuk meg, hogyan érintette a dél-erdélyi magyar társadalmat a tömeges elvándorlás. Márton Áron püspök 1942 szeptemberében erről így vélekedett: „A magyar települések kiürülése egészen aggasztó méreteket ölt. A 15–20 év közötti férfilakosság úgyszólván teljesen eltűnt, a magyarság ma már szinte kizárólag gyerekekből, asszonynépből és idős férfiaktól tevődik össze.”¹⁰¹

Tény, hogy a második bécsi döntés következtében a romániai magyarság számaránya és területi elhelyezkedése megváltozott, demográfiai, szel-

lemi potenciálja jelentősen összezsugorodott, s mindezt csak tetézte a mintegy kétszázezer menekült távozása. A budapesti kormány engedélyével a regáti magyarok szinte mind átköltöztek, Dél-Erdély egyes vidékein pedig valóban aggasztó méreteket öltött a menekülés. A városi magyarság számának átlagos apadása a bécsi döntést követő első hónapokban 10–15 százalék körül mozgott, de sok helyen ezt jóval túlhaladta. Nagyszeben mintegy hat-hétezernyi magyar lakossága például a felére csökkent, Tordán pedig – a román menekültek tömeges letelepedése miatt is – az 1930. évi közel 50 százalékról 1941-re 21 százalékra esett vissza a magyar nemzetiségűek aránya. Brassót, ahol 1930-ban mintegy 25 ezer magyar élt, 1940 és 1942 között mintegy 15 ezren hagyták el – igaz, őket jórészt pótolták a környező falvakból beköltöző magyarok.¹⁰² Becslések szerint 1943-ig a Zsil-völgyi magyarság 70–80 százaléka távozott.¹⁰³

A városi menekültek többnyire munkások, napszámosok, cselédek voltak, de az értelmiségi, tisztviselői, valamint az iparos- és kereskedőréteget is megtizedelte az átköltözés. A falvak lakóit viszonylag kevésbé érintette a menekülés, közülük leginkább a katonaköteles ifjak távoztak el.

A dél-erdélyi magyar egyházak közül a református sínylette meg leginkább az elvándorlást. Sok iskolája tanító nélkül maradt, s lecsökkent a tanulók létszáma is. 1941 márciusáig 30 református lelkész távozott Magyarországra.¹⁰⁴ A katolikusoknál a helyzet valamivel jobb volt, kevesebb tanítót és papot veszítettek. A legnagyobb bajt a tanulók létszámának csökkenése jelentette: az 1940–1941-es tanévben hozzávetőleg ötszázzal kevesebben iratkoztak be katolikus hitvallású iskolákba, mint korábban,¹⁰⁵ ami nagyjából 15 százalékos apadásnak felelt meg.

Az összes menekült mintegy fele, kb. százezren magyar a bécsi döntést követő fél évben, 1941. február 26-ig hagyta el Romániát.¹⁰⁶ Az elvándorlás arányaira jellemző, hogy míg az 1930. évi román népszámlálás nemzetiségi adatai szerint Dél-Erdélyben 440 ezer magyar élt (anyanyelv alapján 473 ezer), és az összlakosság 14 százalékát képezte, 1941 áprilisára a magyar „etnikai eredetűek” száma 363 ezerre csökkent, azaz a 3 300 000 dél-erdélyi népesség kevesebb mint 11 százalékára.¹⁰⁷ Még a fentebb (lásd az 50. sz. jegyzetet) idézett román statisztika szerint is – amely pedig, mint láttuk, a menekültek számát irreálisan alacsonyan, mindössze 104 ezer főben állapítja meg – 1943 októberéig a dél-erdélyi magyarság 20 százaléka hagyta el

Romániát.¹⁰⁸ A valós szám adatok birtokában viszont nem túlzás kijelenteni, hogy négy év leforgása alatt, tehát a háborúból való román kiugrásig ez az arány a 40 százalékot is elérhette. Márpedig e nagyarányú exodus nem maradhatott súlyos következmények nélkül: Dél-Erdély etnikai viszonyai mind a mai napig bizonyos mértékig tükrözik hatását.

Ami a menekültkérdés egyéb vonatkozásait illeti, összegzésként elmondható: a magyar kormányzat mindvégig figyelembe vette ugyan a „magasabb” nemzetpolitikai szempontokat, azaz egy további határrevízió reményében minden tőle telhető eszközzel igyekezett elejét venni a dél-erdélyi magyarság kiáramlásának, a menekültügyet alapvetően mégis egy sürgősen kezelendő *szociális* problémának tekintette.¹⁰⁹ Teleki Pál miniszterelnök ösztönzésére a menekülteket gondozó állami és társadalmi szervek igyekeztek minél humánusabban eljárni, s éreztetni „a hazatérőkkel, hogy itthon vannak, vártuk őket”.¹¹⁰ A társadalmi szolidaritásnak és a Bonczos Miklós által vezetett kormánybiztosság tevékenységének köszönhetően a menekültügy szociális szempontból végül is rendeződött,¹¹¹ bár az elért eredmények nagy részét elsodorták az 1944. őszi történések: Észak-Erdély elvesztése, valamint az újabb menekültáradat.

Politikai oldalát tekintve azonban a probléma megoldatlan maradt, s az észak-erdélyi román menekültkérdéssel együtt még inkább elmérgesítette a második világháború alatti, amúgy is mélyponton lévő magyar–román államközi viszonyt.

JEGYZETEK

- ¹ 1918 és 1924 között összesen 350 ezer menekültet írtak össze Magyarországon, közülük 197 ezren a Romániának ítélt vármegyékből származtak. Lásd Thirring Lajos: Népeesség és népmozgalom. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938. 4. sz. 390.
- ² Erre vonatkozólag lásd Mihailich Gyözőné: *Asszonyok a vártán. Menekült magyarok emlékkönyve*. Budapest, 1942., valamint Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1944 között, különös tekintettel a menekültkérdésre*. Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, 1996, kézirat, A menekültek szociális gondozása c. fejezetet.
- ³ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. A Stúdium kiadása, Budapest, 1941 (reprint: Optimum Kiadó, é. n.), 229.

- ⁴ Román Ildikó: A magyar–román viszony alakulása 1937–1940 között. *Regio*, 1994. 3. sz. 109–110.
- ⁵ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 262. A szerző arra is rámutat, hogy a határ innenső oldalán a románokat tartották megfigyelés alatt (uo.).
- ⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. november 8., valamint Antall József jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek a menekültügyről (tervezet, 1941). In id. Antall József: *Menekültek menedéke. Emlékek és iratok*. (Szerk.: Kapronczay Károly.) Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1997, 366. A KEOKH 1944. februári összeírása szerint a második bécsi döntés időpontjáig 7993 családfő és egyedülálló romániai menekült – 6701 férfi és 1292 nő – érkezett, a családtagokat nem számítva (A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 9–12. sz. 410.).
- ⁷ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ⁸ A törvény az 1929-ben, Genfben kötött megállapodáson alapult, ezt Magyarország a Népszövetségbe való belépése után írta alá. A lengyel katonai menekültekre is ez a jogszabály vonatkozott. Lásd Kapronczay Károly: *Akkor nem volt Lengyelország... Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1944*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1992, 21–22.
- ⁹ MOL K 150–1939–IX–9.
- ¹⁰ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ¹¹ Tilkovszky: i. m. 270.
- ¹² MOL K 150–1939–IX–9.
- ¹³ Tilkovszky: i. m. 271. 1939 júniusában állítólag felmerült egy munkatábor létesítésének gondolata, „mert ha ezt az ottani magyarok meghallják, csak azok fognak átjönni, akiknek okvetlen muszáj elmenekülni” (uo.).
- ¹⁴ A hivataltörténetet és szervezeti fölépítést lásd *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. (Főszerk: Romsics Ignác.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995, 1–5.
- ¹⁵ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ¹⁶ Ennek elnöke gr. Teleki Pál, főtitkára vitéz dr. Csipán János legfőbb állami számvevőszéki titkár volt.
- ¹⁷ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ¹⁸ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ¹⁹ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ²⁰ *Magyarok és lengyelek, 1939–1945. Menekültügy*. (A kötetet összeállította: Kapronczay Károly.) Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991. 102. A lengyel menekültügyre vonatkozólag lásd még id. Antall József: i. m., továbbá *Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945*. (Szerkesztette: Antal László.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985; Csombor Erzsébet: *Lengyel katonai menekültek Esztergomban a II.*

világháború idején. In *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltárának évkönyve*. 1992.

- ²¹ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ²² MOL K 28–1940–372–I–0–15 677. A jóval nagyobb számú lengyel menekült 1939 októberében 88 polgári és 91 katonai menekülttáborral rendelkezett. Lásd Kapronczay: *Akkor nem volt Lengyelország...* I. m. 22.
- ²³ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ²⁴ Mihailich: i. m. 17.
- ²⁵ o.
- ²⁶ o. 17–18.
- ²⁷ Kezdetben óvatosságból ki kellett hagyni a bizottság nevéből az „Erdélyi” szót. A második bécsi döntés időpontjáig „Erdélyért” feliratú jelvényüket sem terjeszthettek (uo. 74–75.).
- ²⁸ Uo. 70–71.
- ²⁹ MOL K 28–450–I–1940–0–16 250.
- ³⁰ MOL K 28–450–I–1940–0–16 986.
- ³¹ MOL K 28–450–I–1940–0–15 192. A bukaresti magyar követ, Bárdossy László számjeltávirata szerint a Székelységben és különösen Csíkban olyanok is akadtak, akik a behívás és rekvirálás elől állataikkal együtt az ottani erdőségekbe menekültek (MOL K 63–1940–27/7).
- ³² MOL K 28–450–I–1940–0–15 287.
- ³³ MOL K 28–450–I–1940–0–15 288.
- ³⁴ MOL K 28–1940–372–I–0–15 677.
- ³⁵ *Magyarok kisebbségben...* I. m. 28. sz. irat, 257.
- ³⁶ o. 30. sz. irat, 261.
- ³⁷ o. 26. sz. irat, 253.
- ³⁸ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VKF 4338/el. 1–1940. A bevonulónak a magyar állampolgárság kedvezményes, gyors elnyerését ígérték, de ez csak részben valósult meg. Lásd HL HM–66 522/el. 15–1942, valamint MOL K 28–1943–371–I–0–15 351.
- ³⁹ HL VKF 4338/el. 1–1940.
- ⁴⁰ MOL K 64–1940–27/a–I–3964 és 4570.
- ⁴¹ HL I. hdt. pság 294/I. hdt. 1. b. – 1940.
- ⁴² Mihailich: i. m. 7.
- ⁴³ Uo. 28.
- ⁴⁴ Uo. 13.
- ⁴⁵ Ez utóbbi feltételezést erősítik Antall visszaemlékezésének azon részei, melyekben a közte és az általa nem kedvelt szélsőjobboldali belügyminisztériumi államtitkár, Bonczos Miklós közti ellentétéről beszél. Antall szerint Bonczos szerette volna az egész menekültügy feletti ellenőrzést megszerezni. (Lásd id. Antall: i. m. 9., 100–103.). Bonczos későbbi kormánybiztosi kinevezéséről még lesz szó.

- ⁴⁶ Román statisztikai adatok szerint 1940. január 1-jén Észak-Erdély lakosságának 50,2 százaléka volt román, és csak 37,1 százaléka „székely és magyar” (Muşat, Mircea – Ion Ardeleanu: *România după Marea Unire. Vol. II. Partea a II-a. Noiembrie 1933 – septembrie 1940.* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988, 1268.).
- ⁴⁷ Korom Mihály: A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig. In: *Tanulmányok Erdély történetéről.* (Szerk.: Rác István.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 1988, 176–177.
- ⁵⁰ Arhivele Naţionale Bucureşti (Bukaresti Nemzeti Levéltár – a továbbiakban: ANB) Preşedinţia Consiliului de Miniştri (PCM) 677/1943–1944, 65. Ugyanezen forrás szerint a már említett intervallumban összesen „csupán” 104 ezer magyar „távozott végleg” Romániából, akik közül 11 600 volt észak-erdélyi származású (uo. 68.). A román menekültkérdésre tanulmányunkban nem térünk ki részletesen. A téma tárgyilagos feldolgozását a román történetírás tudomásunk szerint még nem végezte el.
- ⁵¹ Minderről lásd Petru Groza: *A börtön homályában.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986, 164–165., valamint L. Balogh Béni: A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén. In: *Kötődések Erdélyhez. Tanulmányok.* Alfadat-Press Kiadó, Tata-bánya, 1999.
- ⁵² Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae. Hitel, 1940–1941.* 2. sz. 227.
- ⁵³ MOL K 64–1940–27/a–I–5064, valamint Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap felett. Ön-életrajzi visszaemlékezések.* III. kötet. Bukarest, 1993, 280–281.
- ⁵⁴ Lásd MOL K 64–1940–27/a–I–5064, valamint MOL K 28–1941–372–I–21 462; MOL K 53–587/1940.
- ⁵⁵ MOL K 63–4940–27/7. 351. sz. számjeltávirat.
- ⁵⁶ MOL K 63–1940–27/7. 357. sz. számjeltávirat.
- ⁵⁷ MOL K 63–1940–27/7. 359. sz. számjeltávirat.
- ⁵⁸ MOL K 63–1940–27/7. 25. sz. számjeltávirat.
- ⁵⁹ MOL K 63–1940–27/7. 30. sz. számjeltávirat.
- ⁶⁰ MOL K 63–1940–27/7. 34. sz. számjeltávirat.
- ⁶¹ MOL K 28–1941–372–I–21 462.
- ⁶² MOL K 53–236/1940.
- ⁶³ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. szeptember 18.
- ⁶⁴ A tiltás feltehetően csak a menekült közalkalmazottakra és tisztviselőkre vonatkozott.
- ⁶⁵ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. szeptember 18.
- ⁶⁶ MOL K 53–115/1940.
- ⁶⁷ MOL K 28–1941–372–I–21 462.
- ⁶⁸ MOL K 28–2–b. Szerzője, akinek kilétére nem derül fény, „a menekültkérdés sürgős likvidálását” szorgalmazta.
- ⁶⁹ MOL K 28–1941–372–I–22 159.
- ⁷⁰ MOL K 53–83/1940.

- ⁷¹ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. október 8.
- ⁷² MOL K 28–2a–II–é. Szerzője Kertész István külügyi tisztviselő volt.
- ⁷³ MOL K28–1943–371–III–L–18 489.
- ⁷⁴ Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez.* Budapest, 1992, Regio – MTA Történettudományi Intézet. (Regio-könyvek 10. Kisebbségi könyvtár.) 42.
- ⁷⁵ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. október 11. A kormánybiztosság feladatkörébe tartozott a menekültek ellátása és szociális gondozása is. A lengyel menekültek ügyeit azonban továbbra is dr. Antall József intézte, bár a jegyzőkönyv erre nem tér ki.
- ⁷⁶ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. július 1. Telepítési kormánybiztostként Bonczost Nagy Valér rendőrtanácsos segítette.
- ⁷⁷ *Keleti Újság*, 1940. október 12.
- ⁷⁸ *Esti Magyarország*, 1940. október 11.
- ⁷⁹ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. október 8.
- ⁸⁰ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1942. július 17. A felmentésre azt követően került sor, hogy Bonczost – saját kérésére – felmentették a belügyminisztériumban viselt politikai államtitkári megbízatása alól. A külföldön élő magyarok letelepítésével kapcsolatos kormánybiztosi tisztséget továbbra is megtartotta.
- ⁸¹ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1942. július 17.
- ⁸² A bécsi döntés határozatának 3. és 4. pontja értelmében az észak-erdélyi románoknak és a dél-erdélyi magyaroknak jogukban állott a román, illetve a magyar állampolgárság javára optálni. Ezt hat hónapi határidőn belül tehették meg, a távozásra további egy év állt rendelkezésre. Ingóságaikat magukkal vihették, akárcsak az ingatlanok értékesítéséből befolyt pénzt (Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945.* Budapest, 1983, 490.).
- ⁸³ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. szeptember 11. Egy újsághír szerint négytagú bizottság utazott a román fővárosba, és 13-án elkezdte tárgyalásait. (*Esti Magyarország*, 1940. szeptember 13.) További adatot nem találtunk.
- ⁸⁴ Csatári Dániel: *Forgószélben (Magyar–román viszony, 1940–1945).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 35.
- ⁸⁵ MOL K 64–1940–27/a–I, valamint HL VKF 4722/el. 1–1940
- ⁸⁶ *Új Magyarország*, 1940. szeptember 24.
- ⁸⁷ HL VKF 4728/el. 1–1940.
- ⁸⁸ MOL K 263–1940–27/7–II–819.
- ⁸⁹ Csatári: i. m. 40., valamint *Ellenzék*, 1941. február 27.
- ⁹⁰ *Ellenzék*, 1941. március 3. és április 29.
- ⁹¹ MOL K 28–1942–450–I–0 23 205.
- ⁹² MOL K 28–2–b.
- ⁹³ MOL K 28–2–f.
- ⁹⁴ MOL K 28–1942–150–I–0–25 829, valamint MOL K 28–1942–50–I–0–26 153.

- ⁹⁵ MOL K 610–VII–1. Előfordult, hogy a csendőr közölte: 1000 lejért hajlandó bejelenteni, hogy a behívott már átszökött magyar területre, ne keressék (MOL K 28–1942–450–I–0–25 829).
- ⁹⁶ MOL K 28–1942–450–I–0–25 829.
- ⁹⁷ MOL K 28–1942–450–I–0–17 819.
- ⁹⁸ Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 1939, X. kötet, 1941. június 25. 258–259.
- ⁹⁹ MOL K 28–1943–371–III– O –15 351.
- ¹⁰⁰ HL HM 66522/eln. 15–1942.
- ¹⁰¹ HL HM 67158/eln. 15–1942.
- ¹⁰² MOL K 610 XII 7/2.
- ¹⁰³ MOL K 610 XII 7/6.
- ¹⁰⁴ MOL K 28–2–b.
- ¹⁰⁵ *Magyar Kisebbség*, 10. sz. 1941. május 16. 240.
- ¹⁰⁶ *A Romániából menekültek...* i. m. 410.
- ¹⁰⁷ Varga E.: i.m. 147–148:
- ¹⁰⁸ ANB PCM 677/1943–1944, 71. A dél-erdélyi magyarság számát 1940-ben 538 ezer főre teszi (uo.).
- ¹⁰⁹ Bár e kérdés további kutatást igényel, úgy tűnik, az észak-erdélyi román menekültügy kezelésében a bukaresti kormányzat, éppen ellenkezőleg, a nemzetpolitikai vonatkozásokat, a magyarellenes propaganda céljait helyezte előtérbe. Ezt bizonyítja többek között Mihai Antonescu 1942-es kijelentése, miszerint a menekültek gondozása nem szociális ügy, mert ez egy „nemzeti tett, egy külpolitikai eszköz, és nem egy belső közigazgatási ténykedés” (ANB PCM 211/1942, 508.).
- ¹¹⁰ Lásd a 24. sz. jegyzetet.
- ¹¹¹ A menekültek sok esetben még így is kedvezőtlenebb gazdasági-társadalmi helyzetbe